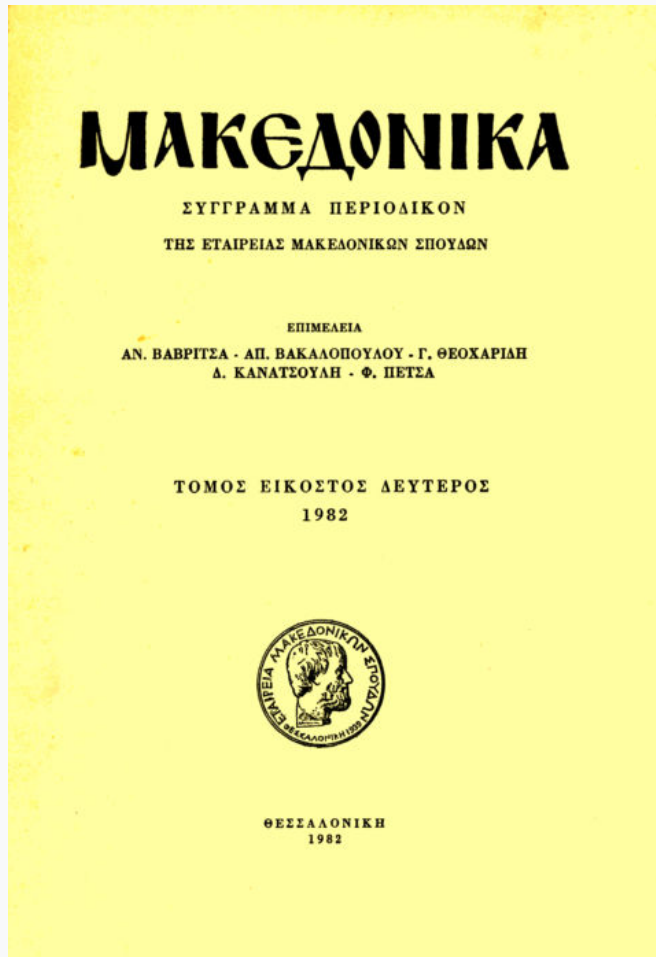

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Ένα χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σοφίας από τη Δράμα

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

doi: [10.12681/makedonika.514](https://doi.org/10.12681/makedonika.514)

Copyright © 2014, Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπάζογλου Γ. Κ. (1982). Ένα χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σοφίας από τη Δράμα. *Μακεδονικά*, 22(1), 29–41. <https://doi.org/10.12681/makedonika.514>

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΜΑ

Τὸ ἑλληνικὸ χφ. ἀρ. 41 τῆς βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τῆς Σόφιας τοῦ 18ου αἰώνα δὲν εἶναι τὸ μόνον ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μας καὶ βρίσκεται σήμερα μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπον γραφῆς του· ἐρευνώντας τοὺς καταλόγους τῶν ἀνά τὸν κόσμον ἑλληνικῶν χειρογράφων γιὰ ἄλλο ἐρευνητικὸ σκοπὸ σημείωσα ἐντελῶς περιστασιακὰ ἄρκετὰ χφφ. ποῦ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ Μελένικο, εἴτε ἀπὸ τὴ Θάσο, τὴ Δράμα καὶ τὴν Ξάνθη, τοῦ 12ου ὡς καὶ τὸν 18ου αἰώνα, καὶ βρίσκονται σήμερα διασκορπισμένα στὶς βιβλιοθηκῆς τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴ Μόσχα ὡς τὴ Παρίσι¹. Ἡ προτίμησή μου στὸ δραμινὸ χφ. τῆς βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ὀφείλεται στὸ ὅτι αὐτὸ μᾶς διασώζει σημαντικὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα - ἐνθυμήσεις γραμμένες, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ διάφορα χέρια ποῦ καλύπτουν ὀλόκληρον τὸν 19ο αἰώνα.

Ἡ περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἐγίνε τελευταῖα ἀπὸ τὸν M. Stojanov, πρόχειρα καὶ μὲ ἄρκετὰ λάθη²· περιορίζομαι νὰ δώσω ὀρισμένες μόνον πληροφορίες γιὰ τὸ χφ. μὲ βάση μικροταινία τοῦ χειρογράφου ποῦ εὐγενικὰ προμηθεύθηκε γιὰ χάρι μου ἀπὸ Βούλγαρους ἐρευνητῆς ὁ φίλος Dr. Peter Soustal τοῦ Institut für Byzantinistik τῆς Βιέννης³.

1. Πρβλ. γιὰ παράδειγμα τὸ χφ. Vind. Phil. Gr. 226 (φ. 119^v: «τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει τῆς μεγαλοπόλεως δράμης ἀλλὰ οὐχὶ ναι ναι ἀλήθειαν λέγω», καὶ μὲ μονοκονδυλία: «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Θεόδουλος τῆς δράμης»), Jos. Bick, Wanderungen griechischen Handschriften, «Wiener Studien», 1912, Jahrg. XXXIV, Heft 1, 143-154, ἢ καὶ τὸ χφ. 260 (292/CCLXXIX) τῆς Συνδικτῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας ποῦ σταχώνεται ἀπὸ τὸ Θασίτη ἱερομόναχο Γαβριήλ. (:«Τὸ παρὸν βιβλίον ἐσταχώθη διὰ χερὸς κάμου τοῦ οἰκτροῦ Γαβριήλ ἱερομόναχου ἐκ τῆς Νύσσου Θάσσου, ἐπὶ ἔτει ζρλη' (7138=1630)», Arch. Vladimir, Sistematičescoe opisanie Rukopisej Moskovkoj Sinodal'noj (Patriaršej) biblioteki..., Μόσχα 1894, σ. 360.

2. Βλ. M. Stojanov, Opis na grückite i drugi euždoežični rücopisi v Narodna Biblioteka Kiril i Metodij (Codices graeci manuscripti Bibliothecae Cyrilli et Methodii Serdicensis), Σόφια 1973, σ. 49-51, τὸ χφ. γνωρίζει καὶ ἐν μέρει περιγράφει καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης, Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1903, Δράμα, ΔΧΑΕ 5 (1905) 85-86 (πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, Ὁ ἐθνομάρτης μητροπολίτης Ἰωσήφ Δαλιβήρης ὁ ἀπὸ Δράμας, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 473-475, ὅπως καὶ Εὐ. Στρατη, Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δράβησκος, Σέρρες 1923, σ. 37, 41).

3. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ φίλον Dr. Peter Soustal καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ.

Τὸ χφ. εἶναι χάρτινο διαστάσεων 28×20 ἐκ. περίπου, οἱ διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας εἶναι 17,5×12 ἐκ.¹, κάθε φ. ἔχει 18 γραμμένες σειρές. Ἡ γραφή εἶναι μικρογράμματη καλλιγραφική, ἐλαφρῶς δεξιοκλινῆς, τὸ Η κεφαλαιογραφεῖται, κεφαλαιογραφοῦνται ἢ μικρογραφοῦνται ἀδιάκριτα τὸ δ καὶ τὸ ε, ἐπίσης εἶναι συχνοὶ οἱ συνδυασμοὶ γραμμάτων μὲ μονοκονδυλιά, καθὼς καὶ οἱ βραχυγραφίες τῶν καταλήξεων καὶ οἱ συντομογραφίες τῶν *nomina sacra*. Ἄρκετὲς μικρογραφίες κοσμοῦν τὸ χφ., οἱ ὁποῖες συνδυάζονται μὲ τὰ ἀρχικὰ κομψὰ γράμματα τῶν κεφαλαίων², ἐπίσης διάφορες περίτεχνες διακοσμήσεις συναντοῦμε στὴν ἀρχὴ κάθε κειμένου³. Ἀριθμοῦνται φύλλα, ἀπὸ 1-63 (τὴν ἀρίθμηση τῆ συναντοῦμε σὲ κάθε φύλλο δυὸ φορές, ἢ μιὰ ἀρκετὰ ἐξίτηλη σήμερα). Τὸ χφ. μᾶς παραδίδει:

1. φφ. 1^r-23^r: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου» (inc.: «Εὐχὴ τῆς προθέσεως, θ(εὸ)ς ὁ θ(εὸ)ς ἡμῶν ὁ τὸν οὐ(ρά)νιον», des.: «καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).
2. φ. 23^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συστειλαί τὰ ἅγια μυστικῶς» (inc.: «Τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).
3. φφ. 24^r-49^r: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου» (inc.: «Εὐχὴ τῆς προθέσεως, θ(εὸ)ς ὁ θ(εὸ)ς ἡμῶν ὁ τὸν οὐ(ρά)νιον». des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).
4. φ. 49^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συ(σ)τειλαί τὰ ἅγια» (inc.: «Ἦνυσται καὶ τετέλεσται», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).
5. φφ. 50^r-62^v: «Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων» (inc.: «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ υἱοῦ», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).
6. φ. 62^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συστειλαί τὰ ἅγια» (inc.: «Κ(ύρι)ε ὁ θ(εὸ)ς ἡμῶν ὁ ἀγαθὸν ἡμᾶς», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»⁴).

Στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου («ἐπὶ τοῦ ἐξωφύλλου» σημειώνει ὁ Λαμπάκης⁵, I^r καὶ I^v ἀριθμοῦμε ἀθαίρετα ἐμεῖς) διαβάζουμε: φ. I^r: «Ἐν ἔτει αω^ω μηνὶ μαρτίῳ. ἐρευνήσας κατέγραψα τὰ αἰόδιμα ὄνόματα τῶν πρὸ ἡμῶν ἀρ/χειρατευσάντων ἐν τῇ μητροπόλει ταύτῃ Δράμας, ἵνα προχειρῶς

1. Ὁ Μ. Στοζανοῦ, ὁ.π., σ. 49, δίνει διαστάσεις φύλλων 27,2×20 ἐκ., βασιζόμεστε πρὸς τὸν Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 85, πού σημειώνει: «Ἐν τῷ ἱερῷ βήματι ἐπιμελῶς φυλλάσσεται χειρόγραφος λειτουργία τοῦ 1736, ὕψ. 0,28, πλατ. 0,20, παχ. 0,02, διακρινόμενη διὰ τὸν καλλιγραφικὸν αὐτῆς χαρακτήρα».

2. φφ. 1^r, 3^v, 5^r, κ.ἄ.

3. φφ. 1^r, 24^r, 50^r.

4. Πρβλ. καὶ Μ. Στοζανοῦ, ὁ.π., σ. 50.

5. Γ. Λαμπάκη, ὁ.π.

εὐρίσκοντες καὶ / οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀρχιερατεύοντες ἀδελφοί, εἰ βούλονται, μνημονεύεωσαν ἐν ταῖς / ἱεραῖς τελεταῖς, ὅπως ἀξιωθῶμεν τῶν ἰσῶν παρὰ τῶν μεταγενεστέρων, ἐν / ᾧ γὰρ μέτρῳ μετρήσομεν ἀντιμετρηθῆσεται ἡμῖν, ὑπὸ τὸν τοῦ κοινοῦ δεσπότη καὶ / σωτῆρος λόγον ἐν εὐαγγελίοις. / Κτίτῳ τῆς ἤδη σωζομένης ἐκκλησίας τῶν εισοδίων τῆς θεοτόκου, ἢ πλησίον ἐστὶ καὶ / ἢ τοῦ ἀρχιερέως οἰκία, ἢ μητρόπολις, ὑπάρχει ὁ μακάριος φώτιος, μητροπολίτης φιλίππων / χρηματίσας, ὡς φαίνεται ὀπισθεν τῆς αὐτῆς ἱεράς ἐκκλησίας τὸ ἀοίδημον αὐτοῦ / ὄνομα γεγραμμένον μετὰ κεράμων, ἢ τούβλων, ὅπερ μνημονεύεσθαι διὰ παν/τὸς δίκαιον, ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ μόνη ἐκκλησία τῶν ὀρθοδόξων χρι(στιαν)ῶν τῶν εὐρισκο/μένων ἤδη ὀλίγων πολλῶν ἐν τῇ δράμῃ. / Μεταξὺ πολλῶν διαστῆματος δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὐρωμεν τὰ ὀνόματα τῶν / κατὰ διαδοχὴν ἀρχιερατευσάντων, εἰ μὴ ἐκ τινῶν σκευῶν, ἅτινα ἀφιερωθέντα παρ' αὐτῶν, εἴτε τῇ ἱερᾷ ἐκκλησίᾳ, εἴτε τῇ μητροπόλει, ἔφερον τὰ ὀνόματα αὐτῶν / γεγραμμένα. ἅτινα εἰσὶ ὡς ἐφεξῆς ἐσημειώθησαν. / ὑπὲρ ἀναπαύσεως / φωτίου. ἀντωνίου. σάβα. παρθενίου. ἰακώβου. καλλινίκου. γρηγορίου. γερασίμου»¹. Τὸ παραπάνω σημεῖωμα ἀνήκει, ὅπως φαίνεται, στὸν Ἰωσήφ Δράμας (1787-1810)², ἄλλο χέρι, αὐτὸ τοῦ Χρυσοστόμου Δράμας, κατοπινοῦ ἐπισκόπου Σμύρνης, ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα προσθέτει στὴν ἴδια σειρά : «Ἰωσήφ. Χρυσάνθου. Παρθενίου», καὶ λίγο παρακάτω σημειώνει: «Τῶν ἀρχιερέων / ζῶντες Παρθένιος, / μετετέθη εἰς μέθυμαν, νικόδημος. μετετέθη εἰς Προύσιον. Διονύσιος. μετ(ετέθη) εἰς Βέρβροϊαν. Γερμανὸς ὁ ἀπὸ Βιδύνης μετετέθη, Δέρκων Νεόφυτος μετετέθη εἰς Δέρκους. Ἄθα/νάσιος ἀπεβίωσεν ἐ/ τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ. Μελέτιος εἰς τοὺς Δυ/τικούς καταφυγὼν τοῦπίκλιν Ἀπόδραμας. Ἀγαθάγγελος / μετετέθη εἰς Ἐφεσσον. Ἰωαννίκιος ὁ ἀπὸ Ἀγκύρας ἀπε/βίωσεν ἐνταῦθα. Γερμανὸς ἀπεβίωσεν ἐνταῦθα. Φιλόθεος μετε/τέθη εἰς Ἰμβρον. Χρυσόστομος ὁ νῦν ταπεινὸς μητροπολίτης. 1902»³ (εἰκ. 1).

Στὸ φ. Ι^ν («ἐπὶ τῆς δευτέρας σελίδος τοῦ ἐξωφύλλου» σημειώνει ὁ Λαμπάκης)⁴ ὁ Ἰωσήφ Δράμας τρία χρόνια ἀφότου γράφει τὸ σημεῖωμα

1. Σημειώνουμε μόνο μερικὲς ἀπὸ τὶς παραναγνώσεις τοῦ Μ. Stojanov, ὁ.π., σ. 50-51: ἀρχιερευσάντων (=ἀρχιερατευσάντων), ἀξιωτόμεν (=ἀξιωθόμεν), ἀφιερωθέντα (=ἀφιερωθέντα), κ.ἄ.

2. Βλ. γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ λόγιου αὐτοῦ ἱεράρχη Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ. 470-494.

3. Ὁ Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 474 (ποῦ βασίζεται στὸν Γ. Λαμπάκη, ὁ.π.), δὲ γνωρίζει «ἂν ἔγραψε ἢ αὐτὴ χεῖρ» (sc. τοῦ Ἰωσήφ), χωρὶς νὰ προσέξει ὅτι ἀρκετοὶ ἀρχιερεῖς ἀπὸ αὐτοὺς ποῦ ἀναφέρονται στὸ σημεῖωμα ἀρχιεράτευσαν στὴ μητρόπολη Δράμας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰωσήφ.

4. Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 86.

τοῦ φ. Γ', στὸ 1803, σημειώναι: «ἐπιγραφὴ ἦν εἶρον γεγραμμένη ἐν μαρμάρῳ τῷ κάτωθεν τῆς / σκάλας, ὃ δὴ μάρμαρον φαίνεται νὰ ἦτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, λίαν παλαιὰ ἔχει δὲ οὕτως, διὰ στίχων ἰάμβων—:

«αὕτη χάρις πέφυκε κουροπαλάτη /
ἀλεξίου τε φημί τοῦ μανιάκη, /
φέρει καὶ τῆς σῆς διαγραφῆς τὸν τύπον /
παναγία δέσποινα εἰς σ(ωτη)ρίαν /

Ἐν μηνί ἰουνίῳ ἐπὶ ἔτους ρχγν-ου ἐπὶ τῆς βασιλείας / Ἐμανουὴλ Κομνηνοῦ /» ὅπου συνάγονται ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον ὅπου ἔχομεν ζτι: ἦτοι ἀπὸ Χ(ριστοῦ) / αωγ-α ἔτη χμζ-η: ἦτοι: ἑξακόσια τεσσαράκοντα ἑπτὰ ἔτη. / Ὁ Δράμας Ἰωσήφ»¹.

Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, φ. 63^r, διαβάζουμε τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα, γραμμένο μὲ ἐπισεσυρμένη γραφὴ (τὸ σημείωμα καλύπτει ὄλο τὸ φ.): «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς / καμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου τάχα / καὶ καλλιγράφου Λαυρεντίω ἔτους / ἀπλς μηνί ἀπριλλίω κε / καὶ οἱ ἀναπήσοντες ταύτην / εὐχεσθέ μοι τῷ τάλειν λέγοντες ὁ θεὸς / ἔλεεισι τὸν γράψαντα καὶ ἔχοντα / καὶ μὴ διὰ τὰ σφάλματα / καταρᾶσθε δόξα σοι ὁ θεὸς ἡ μὲν / χεὶρ ἡ γράψασα σήπεται τάφω ἢ γραφῇ / μένει μέχρι τερμάτων»² (εἰκ. 2).

Ἄλλο χεῖρι στὸ ἐπόμενο φ. 63^v σημειώναι: «Ἡ παροῦσα θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία ὑπάρχει τῆς / ἀγιωτάτης μητροπόλεως φιλιππων καὶ δράμας, ἥτις ἔδω/ρίθη τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ παρὰ τοῦ μακαρίτου / ἀλεξανδρῆ σκευοφύλακος καὶ οἱ ἀναγινώσκον/τες ταύτην μνημονεύετε αὐτόν. ἐπειδὴ οὐ / μόνον τοῦτο ἐδεδόκει τῇ ἐκκλησίᾳ ἀλλὰ καὶ οἴκους, καὶ ἄλλα / ὑπάρχοντα αὐτοῦ: ὅστις δὲ τολμίσει ἀποξε/νόση ταύτην, ἐκ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας εἶη τῷ / αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος:-»³.

Ἡ μελέτη τῶν παραπάνω σημειωμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταληξού-

1. Τὴν ἐπιγραφὴ γνωρίζει καὶ μεταγράφει καὶ ὁ Γ. Χατζηκυριακοῦ, Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906), Θεσσαλονίκη 1962 (ΙΜΧΑ), σ. 76, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «ἐνπαιδευτοῦ κληρικῶ κυρίου Θεμιστοκλέους, ἀρχιδιακόνου Δράμας» (:«Ἐν Κουροπαλάτου... / Ἄλεξιου τε φημί τοῦ Μανιάκη / φέροι καὶ ἡς διὰ γραφῆς / τὸν τόπον Παναγία Δέσποινα / εἰς σωτηρίαν /... Ἐπὶ τῆς βα(σιλείας) Μανουὴλ / Κομνηνοῦ»), ἡ ἐπιγραφὴ δημοσιεῖσθηκε, ἐπίσης, στὸν «Νεολόγο» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1891, ἀρ. 41 (πρβλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, ὅ.π., σ. 88).

2. Βλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, ὅ.π., σ. 86, ὅπως καὶ Μ. Στοјанов, ὅ.π., σ. 51 (ὁ Λαμπάκης μεταγράφει λανθασμένα «τῷ ταπεινῷ» ἀντὶ «τῷ τάλειν», ἐνῶ καὶ ὁ Στοјанов διαβάζει «γραφή» ἀντὶ «γραφῆ»).

3. Ὁ.π., ὁ Στοјанов, ἐπίσης, μεταγράφει λανθασμένα: «εἰς τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος» (=«εἶη τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος»).

με σὲ χρήσιμα συμπεράσματα τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κώδικα(1) ὅσο και γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης και τῆς πόλης τῆς Δράμας(2).

1.1. Τὸ γράψιμο τοῦ χειρογράφου τελειώνει στὸ 1736 («αψλς»), στὶς 25 Ἀπριλίου, και γράφεται ἀπὸ τὸν καλλιγράφο ἱερομόναχο Λαυρέντιο, πιθανότατα στὸ Ἅγιο Ὅρος. Ὁ τελευταῖος εἶναι γνωστός γραφέας Γιαννιώτης στὴν καταγωγή, τοῦ ὁποῖου γνωρίζω τουλάχιστο ἓνα ἀκόμη χφ. μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὸν κώδικα ἀρ. 17 (238) τῆς μονῆς Χιλανταρίου τοῦ Ἁγίου Ὅρους¹. Ὁ ἀγιορειτικὸς κώδικας γράφεται δυὸ χρόνια μετὰ τὸν κώδικα ποῦ μελετοῦμε, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε τὸ βιβλιογραφικὸ του σημεῖωμα: «Ἐτελειώθη ἡ παρούσα δέλτος διὰ χειρὸς κάμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου Λαυρεντίω ἔτους ,αψλη΄ μηνί Νοεμβρίω κα΄ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»². Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κώδικες ἔχουν τὸ ἴδιο (λειτουργικὸ) περιεχόμενο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Λαυρέντιος ἦταν ἐπαγγελματίας και πιθανότατα «ἐπὶ παραγγελίᾳ» γραφέας λειτουργικῶν χρηστικῶν χειρογράφων³.

1.2. Τὸ χφ. ἀγόρασε πιθανότατα ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο ὁ πλοῦσιος Δραμινὸς «σκευοφύλακας Ἀλεξανδρῆς»: ὁ τελευταῖος θὰ πρέπει νὰ πεθαίνει στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ὅποτε και «δωρίζει» και «οἴκους» και «ἄλλα ὑπάρχοντα αὐτοῦ», μαζί και τὸ χφ., «τῆ μεγάλης ἐκκλησίᾳ»⁴.

1.3 Στὸ 1800 βρίσκει ἤδη τὸ χφ. στὴ μητρόπολη Δράμας ὁ μητροπολίτης Ἰωσήφ, ποῦ γράφει και τὰ σημειώματα τῶν φφ. Γ^γ-^ν (και στὸ 1803). Ἐναν αἰώνα ἀργότερα, στὸ 1902, γνωρίζει τὸ χφ. ἐπίσης στὴ μητρόπολη Δράμας ὁ μαρτυρικὸς μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος Καλαφάτης, ποῦ προσθέτει τὶς δικές του σημειώσεις. Στὸ 1905 τὸ χφ. εἶναι ἀκόμη στὴ μητρόπολη Δράμας, ὅπου και τὸ βρίσκει ὁ Λαμπάκης⁵. Ἄγνωστο πότε, πι-

1. Πρβλ. Σ π. Λ α μ π ρ ο υ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὅρους ἐλληνικῶν κωδίκων, Καίμπριτζ 1895 (φωτοαν. 1960), I, σ. 30 (μιά συλλογὴ Γιαννιωτῶν γραφῶν τοῦ 16-17ου αἰώνα θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς).

2. Μετὰ και τὴ λειτουργία τῶν προηγουμένων (λειτουργίες Χρυσοστόμου-Βασιλείου-προηγουμένων) ὁ γραφέας μας σημειώνει ἐπίσης: «Ἐτελειώθη ἡ παρούσα δέλτος διὰ χειρὸς κάμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου τάχα και καλλιγράφου Λαυρεντίω ἔτους ,αψλζ΄ (=1737)», γεγονός ποῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου ὁ Λαυρέντιος χρειάστηκε ἓνα τουλάχιστο χρόνο, ἐκτός και ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ δυὸ χφφ. ποῦ κάποιος συστάχωσε, πρβλ. Σ π. Λ α μ π ρ ο υ, ὀ.π.

3. Ὁ.π.

4. Τὸ ἐπώνυμο «Ἀλεξανδρῆς» εἶναι γνωστὸ στὴ Δράμα και σήμερα, δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸ Δραμινὸ πατριώτη ποῦ πρόσφερε, ὅπως φαίνεται, τὰ ὑπάρχοντά του γιὰ τὴν ἐδραίωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν καταπιεζόμενη Δράμα τῆς ἐποχῆς.

5. Γ. Λ α μ π ά κ η, ὀ.π.

θανότατα στά δύσκολα χρόνια τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς πού ἀκλούθησε, τὸ χφ. μεταφέρθηκε μαζί μὲ ἄλλα ἄγια κειμήλια καὶ χφφ. τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσης στὴ Βουλγαρία, γεγονός πού ἐπιμελῶς ἀρνοῦνται οἱ βόρειοι γείτονές μας¹.

2.1. Ὄταν γράφει τὸ βιβλιογραφικὸ τοῦ σημειώμα στὸ φ. Γ' ὁ μητροπολίτης Ἰωσήφ, τὸ Μάρτιο τοῦ 1800, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ἦταν ἡ μοναδικὴ ἐκκλησία τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος τῆς Δράμας, πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ «ὀλίγων πολλῶν» χριστιανῶν. Ἐναν αἰῶνα, περίπου, ἀργότερα ὁ περιηγητῆς Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ προχωρεῖ στὴν ἴδια πάνω-κάτω διαπίστωση («Ὡς ἔδρα τῆς μητροπόλεως ταύτης (sc. Δράμας) ὑπῆρχεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἡ κωμόπολις Ἄλιστράτη, προτιμωμένη τῆς Δράμας ὡς κοινότητος ὀρθοδόξου»)². Ἡ ἐρήμωση τῆς Δράμας ὀφείλεται στὶς πολλαπλῆς πιέσεις πού δέχθηκε ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς³. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι στὸ 1464/65 ἡ μουσουλμανικὴ κοινότητα τῆς Δράμας εἶχε μόνο 54 σπίτια καὶ οἱ χριστιανοὶ 152, δεκατέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὸ 1478/79, οἱ μουσουλμάνοι ἔχουν 69 σπίτια καὶ τὰ χριστιανικὰ μεῖωνονται στὰ 120⁴. Ἀκόμη πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ βυζαντινὴ πόλη εἶχε πέντε τουλάχιστο ναοὺς: Τῶν Εἰσοδίων, Τῶν Ταξιαρχῶν, Τῆς ἀγίας Παρασκευῆς, Τῆς ἀγίας Σοφίας καὶ Τῆς ἀγίας Βαρβάρας⁵.

2.2. Κτήτορας τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων «ὑπάρχει ὁ μακάριος φώτιος», τοῦ ὁποῦ τοῦ ὄνομα διαβάζει ἀκόμη στὸ 1800 ὁ Ἰωσήφ γραμμμένο μὲ «κεραμίδια ἢ τοῦβλα» στὸ πίσω μέρος τῆς ἐκκλησίας⁶. Στὸ 1905 ἡ ἐπι-

1. Ὁ Μ. S t o j a n o v, ὁ.π., σ. 49-51, δὲ μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ χφ. βρέθηκε στὴ Βουλγαρία.

2. Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 74.

3. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸν 14ο αἰῶνα ὑπάρχει βυζαντινὸς προκαθήμενος, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε σιγίλλιογράφημα τῆς ἐποχῆς: «Πράξεις σεβαστῶν Κουνάλη καὶ Κοντένου/καὶ Καλογνώμου προκαθημένου Δράμας/πάνανγε κυροῦ μητροπάθρνε κόρη», βλ. V. L a u r e n t, *Sceux Byzantins*, EO 29 (1930) 317 (πρβλ. καὶ ἄρθρο τοῦ Ἰ. Ἀναστασίου, Δράμας μητροπόλις, ΘΗΕ, 5, 220).

4. Πρβλ. P. Năsturel - N. Beldiceanu, *Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrés et Zichna aux XVIIe et XVIe siècles*, JÖB 27 (1978) 271.

5. Ὁ.π., σ. 274-275 (πρβλ. καὶ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π.).

6. Ἀπὸ τὸ σημείωμα τοῦ Ἰωσήφ (φ. Γ') ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ «μακάριος φώτιος» εἶχε χρηματίσει μητροπολίτης Φιλίππων ἂν ἡ πληροφορία εἶναι σωστὴ καὶ ὁ Φώτιος ἦταν μητροπολίτης Δράμας καὶ Φιλίππων, θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ ἱεράρχης ποίμανε τὴν ἐκκλησία μετὰ τὸ 1619, ὅταν ἐνώνονται οἱ ἐκκλησίες Φιλίππων καὶ Δράμας, ἢ καὶ μετὰ τὸ 1371, ὅταν ἐκχωρεῖται ἡ μητρόπολη Φιλίππων «κατ' ἐπίδοση» στὸ μητροπολίτη Δράμας, πρβλ. πο. Λήμνου Βασιλεῖς, Ἐπισκοπικὸι κατάλογοι Ἑλλάδος, ΕΦ 56 (1974) 147. Δὲ μᾶς παραδίδεται ὁμοίως κανεὶς Φώτιος, μητροπολίτης Δράμας, ἔστω μετὰ τὸ 1371· θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ υποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἱεράρχη Δράμας Φώτιο πού ποίμανε τὴν ἐκκλησία γύρω στὸ 1300, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (καὶ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει πρῶτον στὸν «κατάλογό» του τῶν ἱεραρχῶν Δράμας ὁ Ἰωσήφ).

γραφή δὲν ὑπάρχει δεδομένου ὅτι δὲν τὴν γνωρίζει ὁ Λαμπάκης, ὁ ὁποῖος ὁμῶς «ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ» διαβάζει:

«1834 ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΔΡΑΜΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΤΗΤΩΡ»¹.

Ἡ καταστροφή ἢ καὶ ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ὀνόματος τοῦ Φωτίου ἔγινε ἄραγε κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Δράμας Γερμανό²;

2.3. Οἱ πληροφορίες τόσο τοῦ Ἰωσήφ ὅσο καὶ τοῦ Χρυσοστόμου γὰρ τοὺς ἱεράρχες τῆς μητρόπολης Δράμας (φφ. Γ-ν) εἶναι ἄρκετὰ ἀκριβεῖς, μάλιστα πλουτίζουν τὶς ὥς τώρα γνώσεις μας μὲ τὴν προσθήκη ἄγνωστων ἱεραρχῶν· ὁ Ἀντόνιος ὅπως καὶ ὁ Σάββας δὲ μαρτυροῦνται στοὺς γνωστοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς μητρόπολης Δράμας³. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ καταλόγου τοῦ ὁ Ἰωσήφ χρησιμοποιεῖ σύγχρονες ἐρευνητικὲς μεθόδους· βασίζεται σὲ σκεύη ποὺ ἀφιέρωσαν στὴν ἐκκλησία καὶ στὴ μητρόπολη οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἀρχιερεῖς. Μὲ βάση τὶς διάφορες ὥς τώρα πληροφορίες προχωροῦμε σὲ ἓνα ἀκριβέστερο, ὄχι ὁμῶς ἀκόμη πλήρη, κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Δράμας: Φώτιος (1300)⁴, Καλλίνικος (1316)⁵, Ἰγνάτιος (1346), Δανιὴλ (1346), Ἀνόνημος (1359), Ἰωάσαφ (1371-1390)⁶, Ἀθανάσιος (1395)⁷, Ἰωακείμ (πρὶν ἀπὸ τὸ

1. Γ. Λαμπάκης, ὁ.π., σ. 84.

2. Ὅπως μὲ πληροφορήσε ἢ ἐφορεία ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Μακεδονίας-Θράκης, τελευταῖα ἔγινε καὶ πάλι συντήρηση τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα.

3. Βλ. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης Δράμας πρ. Λήμονυ Βασίλειου, ὁ.π., σ. 147-150, καὶ 57 (1975) 509-513, Β. Μυστακίδη, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, «Ὁρθόδοξια» 32 (1957) 81, 87, 326, 473, 474, 482, 33 (1958), 18-20, 153, 296, 401, 402, βλ. καὶ R. Janin, Drama, *énché de la Ile Macédoine, cépendant de Philippes puis archevêché et enfin métropole*, DHGE 14 (1959) 784-786, Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., σ. 222, ὅπως καὶ Γ. Βελῆνη, Ἡ ἐκκλησία τοῦ νεομάρτυρα Θεοδώρου στὸν Ξηροπόταμο Δράμας, «Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο-Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση», Ἀθήνα 1979, σ. 11-19.

4. Ὁ R. Janin, ὁ.π., καταγράφει ὡς πρῶτο μητροπολίτη τὸν Καλλίνικο, ὁ πρ. Λήμονυ Βασίλειου, ὁ.π. 56 (1974) 147, ἢ καὶ ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., καταγράφουν ὡς πρῶτο γνωστὸ ἱεράρχη τὸν Φώτιο, χωρὶς νὰ σημειώνουν ποῦ βασίζονται. Στὶς πληροφορίες τῶν παραπάνω καταλόγων βασίζονται οἱ φίλοι ἐρευνητὲς στὸ Institut für Byzantinistik τῆς Βιέννης, ὅπως εὐγενικὰ μὲ πληροφορήσαν, καὶ ἀποδελτιώνουν τὸν Φώτιο γιὰ νὰ τὸν συμπεριλάβουν στὸ Prosopographisches Lexikon.

5. R. Janin, ὁ.π..

6. Ὁ R. Janin, ὁ.π., σημειώνει καὶ τὸ 1396 ὡς ἔτος ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ, ἐνῶ ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., βασισμένος στὸν Β. Μυστακίδη, ὁ.π., σ. 170, σημειώνει 1383-1385 ὡς χρόνον ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ στὴ Δράμα.

7. Ὁ Ἀθανάσιος πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀνόνημο ποὺ καταγράφει ὁ R. Janin, ὁ.π.

1398), Δοσίθεος (1438-1439), Ἀνώνυμος (15 Ἰανουαρίου 1467)¹, Ἰάκωβος (1474, 1475, 1483), Ἀνώνυμος (Ἰούλιος 1488), Ἰωακείμ (1498, κατοπινὸς πατριάρχης 1498-1502, 1504)², Νεκτάριος (1514), Ἀθανάσιος (1548)³, Ἰωακείμ (1555), Νεόφυτος καὶ Νικάνωρ (1572-1596)⁴, Ἀθανάσιος Λαμπάρδης (Μάιος 1593)⁵, Νεόφυτος (Μάιος 1611-1619), Κλήμης (1619, Μάρτιος 1622, 1624)⁶, Ἀβέρκιος (1625-1636), Ἰωάσαφ (1627), Μελέτιος ὁ ἀπὸ Δρίστρας (1627)⁷, Θεόκλητος (1636-1639, ἢ Θεόκλητος)⁸, Γεράσιμος (1639-1651)⁹, Σωφρόνιος (1651-1653), Λαυρέντιος (1653), Γερμανὸς (6 Δεκεμβρίου 1663-Ἰουλίου 1673)¹⁰, Νεόφυτος (ἐξελέγη 13 Μαρτίου 1674)¹¹, Παχώμιος (;)¹², Ἀντώνιος (1682), Σάββας (;)¹³, Δαμασκηνὸς (1688, 9 Μαρτίου 1689), Μελέτιος (1692)¹⁴, Γρηγόριος (1692-1700)¹⁵, Ἄνθιμος (Μάιος 1701-Ἰούνιος 1710)¹⁶ Παρθένιος (1717)¹⁷, Ἰωακείμ (1720, Φεβρουάριος 1721), Παρθένιος (Αὔ-

1. R. Janin, ὁ.π.

2. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., σ. 148.

3. Πιθανότατα πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀθανάσιος πεθαίνει στὸ 1546 στὴ μὴν τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, Β. Ἀτέση, Ἐπισκοπικὴν καταλόγων ἐπισημειώσεις, ΕΦ 60 (1978) 53.

4. R. Janin, ὁ.π.

5. Ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., σημειώνει κάποιον Ἀθανάσιο στὸ 1608.

6. R. Janin, ὁ.π., ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., σημειώνει ὡς χρόνον ἱερατείας τοῦ Κλήμη τὰ ἔτη 1607-1624 (πρβλ. καὶ ΕΦ 57, 1975, 511).

7. Πρβλ. πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., ΕΦ 57 (1975) 511, σημ. 2 (γιά τὰ σχετικὰ προβλήματα τοῦ χρόνου ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τοῦ Μελετίου).

8. Ὁ.π..

9. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., ΕΦ 56 (1974) 148 (πρβλ. καὶ ΕΦ 57, 1975, 511), εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ πρ. Λήμνου Βασίλειος γιά τὸν ἴδιο ἱεράρχη δίνει ἄλλα χρόνια ἱερατείας στὴ μητρόπολη Δράμας καὶ ἄλλα στὴ μητρόπολη Φιλίππων.

10. R. Janin, ὁ.π.

11. Ὁ.π.

12. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., ΕΦ 57(1975) 512.

13. Τὸν Ἀντώνιο συναντοῦμε στὴν καταλογογράφηση τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Φιλίππων, πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π. ὁ Σάββας δὲ μαρτυρεῖται στίς γνωστὲς καταλογογραφήσεις, ἄγνωστο εἶναι ἂν πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἱερατεία του πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ, βεβαίως πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Παρθένιο (μὲ τὴ σειρά πὺ καταγράφει τοὺς ἱεράρχες ὁ Ἰωσήφ στὸ σημειωμά του).

14. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π.

15. R. Janin, ὁ.π. Μᾶς εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς «ἐν Βενετία ἑλληνικῆς κοινότητος» τοῦ ἔτους 1701 «ἐκκλησιῶν τοῦ μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Δράμας κ-ου Γρηγορίου» γιά νὰ τοῦ δοθοῦν χρήματα γιά τὴν ἀνακαίνιση «τοῦ πεπαλαιωμένου ἐκείνου ἀρχιερατικοῦ ναοῦ...», βλ. Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947 (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 7), σ. 511-512 (τοῦ δίνον 60 δοκάτα ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς κοινότητος).

16. Ὁ.π. (ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π., θέλει τὸν Ἄνθιμο μητροπολίτη Φιλίππων ὡς τὸ 1715).

17. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὁ.π.

γουστος 1721), Ἰάκωβος (1734, Μάϊος 1739), Καλλίνικος (26 Ὀκτωβρίου 1739, Ἀπρίλιος 1753, 1757)¹, Βαρθολομαῖος (Νοέμβριος 1761)², Γρηγόριος-Γεράσιμος (Ὀκτώβριος 1781, 1782, Ὀκτώβριος 1786), Ἰωσήφ Ἀντωνόπουλος (1787-1811)³, Χρῦσανθος ὁ «ἀπὸ Βάρνης» (Ἰούλιος 1817- Σεπτέμβριος 1817)⁴, Παρθένιος (Νοέμβριος 1810-Ἰούνιος 1817), Νικόδημος (Σεπτέμβριος 1817-Σεπτέμβριος 1824), Διονύσιος (Σεπτέμβριος 1824-Μάϊος 1831), Γερμανὸς (Μάϊος 1831-22 Νοεμβρίου 1835)⁵, Νεόφυτος (22 Νοεμβρίου 1835-Ἰούνιος 1842), Ἀθανάσιος Καΐρης (Ἰούνιος 1842-1852), Μελέτιος ὁ «ἀπόδραμας» (1852-13 Μαΐου 1861)⁶, Ἀγαθάγγελος Σχολάριος ἢ Γαβριηλίδης (13 Μαΐου 1861-Μάϊος 1872), Ἰωαννίκιος Οἰκονόμος (Μάϊος 1872-1879), Γερμανὸς Κωνσταντινίδης (1 Αὐγούστου 1896-18 Μαΐου 1902), Χρυσόστομος Καλαφάτης (18 Μαΐου 1902-11 Μαρτίου 1910), Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (13 Μαρτίου 1910-24 Ὀκτωβρίου 1922), Λαυρέντιος Παπαδόπουλος (7 Νοεμβρίου 1922-24 Ἰουλίου 1928), Βασίλειος Κομβόπουλος (12 Αὐγούστου 1930-24 Φεβρουαρίου 1941), Γεώργιος Μισαηλίδης (Φεβρουάριος 1942-1958), Φίλιππος Τσορβάς (1958-1964), Διονύσιος Κυράτσος (21 Νοεμβρίου 1965-)⁷.

2.4. Ὁ Ἰωσήφ Δράμας (φ. IV) βρίσκει κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα τῆς μητροπολιτικῆς οἰκίας ἐπιγραφή «γεγραμμένην ἐν μαρμάρῳ... ὃ δὴ μάρμαρην φαίνεται νὰ ἦτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν», τὴν ὅποια καὶ μεταγράφει, ὅπως εἶδαμε. Οἱ χρονολογικὲς ἀναφορὲς ὁμοῦ τοῦ Ἰωσήφ εἶναι λανθασμένες, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ 647 χρόνων ἀνάμεσα στὴ χρονολογία 6653 ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῦ ἐπιγράμματος (1145 μ.Χ.) καὶ στὸ 1803, ἐπίσης τὸ 1803 ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἔτος 7311 καὶ ὄχι μὲ τὸ 7310 ἀπὸ κτίσεως κόσμου⁸. Εἶναι ἄγνωστη ἢ προέλευση τῆς ἐπιγραφῆς, πιθανὴ ὁμοῦ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Ἰωσήφ ὅτι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν (τῶν Εἰσοδίων). Ὁ Λαμπάκης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα (1905) διακρίνει «ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ

1. Ὁ.π. καὶ R. Janin, ὁ.π.

2. R. Janin, ὁ.π.

3. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ. 470-494.

4. R. Janin, ὁ.π.

5. Πρβλ. καὶ Γ. Βελῆνη, ὁ.π., σ. 12.

6. Στὰ χρόνια τῆς ὑποτιθέμενης ἱερατείας τοῦ Μελετίου μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἄλλοι δύο ἱεράρχες: ὁ Ἀγαθάγγελος (Σεπτέμβριος τοῦ 1851) καὶ ὁ Γεράσιμος (Σεπτέμβριος τοῦ 1855), R. Janin, ὁ.π.

7. Γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνον ἱερατείας τοῦ Γεωργίου Μισαηλίδη καὶ τοῦ Φιλίππου Τσορβά ἀπευθύνθηκα στὴ γραμματεία τῆς μητρόπολης Δράμας ποῦ δυστυχῶς δὲν μπόρεσε νὰ μοῦ δώσῃ πληροφορίες· ἐνόητο εἶναι ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Δράμας θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν Θεόδουλο στὸν ὅποιον, ὅπως εἶδαμε, ἀνῆκε ὁ κάθ. Vind. Phil. Gr. 226 (πρβλ. παραπάνω σ. 29 σημ. 1).

8. Βλ. γιὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ. 474-475.

ναοῦ... ἀξιόλογον ἀναγεγλυμμένον κόσμημα ια'-ιβ' αἰῶνος»¹, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλων πληροφορίες γνωρίζουμε ὅτι ἀρκετοὶ ἦταν οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς πόλης². Ἡ μνεῖα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῶν Κομνηνῶν στὴν ἐπιγραφή καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς στῆ Δράμα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοῦ ἀκριβῶς πρᾶξεται, ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι ἡ πόλη ἦταν βυζαντινὸ χριστιανικὸ κέντρο, ὅπως καὶ ἡ περιοχὴ τῆς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὴν Προσοτσάνη, γιὰ παράδειγμα, μᾶς παραδίδεται παλαιολόγειο κτίσμα, ἡ σημερινὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος³. Ἡ ἐπιγραφή μαζὶ μὲ ἄλλα χριστιανικὰ κειμήλια ἦταν θαμμένη, σημειώνει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὁ ἀρχιδιάκονος Δράμας Θεμιστοκλῆς, γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ ἀρχιδιάκονος Θεμιστοκλῆς, ὅπως καὶ ὁ περιηγητὴς Χατζηκυριακοῦ γνωρίζουν τὴ μαρμαρινὴ ἐπιγραφή, τὴν ὁποία προσπαθοῦν νὰ μεταγράψουν, καὶ τουλάχιστο ὡς τὸ 1905 ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀναγνώστηριου Δράμας⁴. Ἄγνωστο εἶναι ποῦ βρίσκεται σήμερα ἡ παραπάνω ἐπιγραφή· φρόντισαν ἄραγε καὶ γι' αὐτὸ οἱ βόρειοι γείτονές μας;

Τὰ παραπάνω βιβλιογραφικὰ σημειώματα, μαζὶ μὲ ἄλλα σημειώματα δεκάδων χειρογράφων ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μας καὶ κοσμοῦν σήμερα ξένες βιβλιοθῆκες, ἄγνωστα στοὺς μελετητές, θὰ προσφέρουν σημαντικὸ ὕλικό στο μελλοντικὸ ἐρευνητῆ-ιστορικὸ τῆς πόλης καὶ τῆς μητρόπολης τῆς Δράμας.

Δράμα 1982

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

1. Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 84.

2. R. Năsturel-N. Beldiceanu, ὁ.π., σ. 274-275.

3. Γ. Βελῆνη, Ἔνας παλαιολόγειος ναὸς στὴν περιοχὴ Δράμας, ΕΕΠΣΠΘ 6 (1973) 83-108· ἄγνωστος εἶναι, ὅσο ξέρω, ὁ Ἀλέξιος Μανιάκης τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ οἰκογένεια Μανιάκη εἶναι γνωστὴ βυζαντινὴ οἰκογένεια, βλ. P. G a u t i e r, Nicéphore Bryennios Histoire, Βρυξέλλες 1975, [CFHB, IX], σ. 194 J. T h u r n, Joannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Βερολίνο (et Novi Eboraci) 1973 [CFHB, V] 381, 387, 397, 398 (κ.ἀ.), ὅπως καὶ N. F e s t a, Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, Φλωρεντία 1898, σ. 11.

4. Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 75, ὅπως καὶ Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 88, πρβλ. καὶ Ν. Γιαννόπουλου, Δύο ἀνέκδοτοι βυζαντικαὶ ἐπιγραφαὶ Δράμας (Δραβίσκου), «Bulletin de Correspondance Hellénique» 6(1892) 88-89, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν ἐντοιχισμένη (τὸ 1892!) πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τῆς μητρόπολης («Ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς Μητροπόλεως παρατηρεῖται ἐντετοιχισμένη πλάξ ὀρθογωνίου σχήματος... Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλακῶς ἀναγινώσκεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή κεφαλαίοις βυζαντικοῖς γράμμασι γεγραμμένη. ΑΥΤΗΧΑΡΙΣΤΕΦΥΚΕΝΚΟΥΡΟΠΑΛΑΤΟΥ...»).

RÉSUMÉ

Georges Papazoglou, Un manuscrit de Drama à la bibliothèque «Kyrillos et Methodios» de Sofia.

Parmi les manuscrits de la bibliothèque «Kyrillos et Methodios» de Sofia on trouve un manuscrit avec no 41, de XVIIIe siècle, qui appartenait autrefois à la métropole de Drama. Le manuscrit nous transmet des textes ecclésiastiques et plusieurs subscriptions et notes qui sont utiles à l'histoire de la métropole et de la ville de Drama. Nous étudions ces notes et subscription par rapport à l'histoire de la métropole et de la ville de Drama pendant les trois derniers siècles.